

Ի Բիւրական խրկուածն է հետագայն:

ՅԱՆՈՒՐ ՏՕՆԻ ՍՐԲՈՅՆ ԳԵՈՐԳԱՅ ԶՅՐԱՎԱՐԻ

ԵՒ Ի ԶՈՐԲՈՐԳԻ ՏԱՐԵԳԱՐԶԻ ԲԵՏՄԱՆ Գ. ՃԵՄԱՐԱՆԻՍ

ԱՌ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՄԵՐ

Ձ Պ Ն.

Արշաւասոյր 'նդ ոլորտս երկնից Ապոլլոնեան թըռչին նըթոյգք,
եւ գԱրփին ածեն յովկիան սուգանել ջուրց ի յազտադտուկս.
եւ եբերեան կառացն ի գիլ գիշեր պարգէ յաշխարհ ըզթեւս,
եւ խաւար ծածկէ զերկիր համայն եւ լմու կայ բնութիւն:
Ի մըթութեան անդ գիշերի փայլատակի յանկարծուստ լոյս
եւ հոլաթեւ սլանայ զուարթունն յեթերց յերկիր թեթեւ ի թեւս,
եւ բոց եւ շանթ եւ հուր խանգից ցայաէ նա սուրբ յականողեաց,
եւ զեգեմին շընչէ զանոյշ բուրումն ի շուրջ ծաւալ ծաւալ:
Սլանայ յերկիր եւ զՎեհիգ գըլխով ճախրեալ շուրջանակի՝
Զոր ի ձեռին ունէր պըսակ յանգամանդից յեռեալ պայծառ՝
նովին՝ զՅեալ ըզսուրբ ճակատգ, նովին պըճնեալ գեղապըսակ,
« Զայս Քոց գործոց, ասէր, փոխան Երկինք յըղեն քեզ ի պարգեւ.
« Այսպէս երբեմն պըսակեցան Պարթեւազանց սրբոց ճակատք,
« Այսպէս եւ Քոյգ պըսակեցի յաւիտենից ցըյաւիտեանս:

Ի Դիմաց համբըն աշակերպաց Գ. Ն'Եմարանի

ԹԱԴԵՈՍ ԶԱՔԱՐԱՆՅ.

ԻԵՒԹՈՒԲԱՆ ԳԻԻՂ

ԵՒ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ - ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՅ

ՀԱՅ ԻՇԽԱՆԱԶՈՒՆԲ.

Խեւթուրան զիւղը կողմուի Գօրի քաղաքէն գէպի
հիւսիսային կողմն վեց մօն հեռաւորութեամբ: Այս
զիւղը իւր վայելուչ դիրքով, ընդարձակ, լայնածաւալ
եւ արգաւանդ դաշտերով, քաղցրա՛ամ սառնորակ
աղբիւրներով եւ զուարճալի այգիներով գեղեցիկ
տեսարան կներկայացնէ ականատես անձանց հան-
դերձ իւր բարեխառն օդով: Բնակիչներէն, որք կը-
հաշուին հարիւր տասն գերդաստուն, կէսը Հայք են

եւ կէսը Վրացիք: սորա ըստ մեծի մասին կպարապին
երկրագործութեամբ, այգեպանութեամբ, անասնա-
պահութեամբ եւ մեղուարութեամբ: Այս հա-
րուստ կաշուածներ կմատակարարեն բնակիչներին
առատօրէն ընտիր ցորեան, զարի, վարսակ, եղիպ-
տացորեան, կորեակ, ձիթասերմն (սելի), լօբի,
խոտ, դարման եւլն: Գիւղի ամբողջ դաշտերը եւ այ-
գիները կջրուին երկու առուակով, յորոց մինն զիւղի
զլիէն կանցնի, որ թումանեանց աղղէն առնելով
իւր անունը՝ Վրաց լեզուով կկոչուի Թումանիանթ
ու (Թումանեանց առուակ), իսկ միւսը զիւղի
միջից կընթանայ: Հայ բնակիչները թէեւ Վրաստանի
միւս բնակիչների նման իրենց մայրենի լեզուէն

զուրկ են եւ վրաց լեզուով կիսօսին, բայց այնու
ամենայնիւ ջերմեռանդ են դէպի իրենց ազգը եւ ե-
կեղեցին: Այս գիւղը երբեմն բազմամարդ եւ աւելի
շէն եղած է: Բայց ոմանք Ղեկաց ասպատակներէն
գերի բռնուելով, եւ ոմանք գիւղի պերման պատ-
ճառաւ դէպի զանազան երկիրներ զաղթելով՝ գիւղը
թողած են ամայի, ինչպէս որ կապացուցանեն շի-
նուեանց հին աւերակները: Այս տեղէն գաղթածներ
ցարդ եւս կզտնուին Տփլիս, Գօրի, Վլատիկովկոս,
Աստրախան եւ ուրիշ տեղերը: Գիւղում կան քանի
մի բոլորածեւ բարձր եւ ամուր աշտարակներ, որք
շինած են տեղական թումանեանց Հայ իշխաններէն
այն ասպատակութեան երկիւղալի ժամանակներում
պատարարուելու, եւ ինչպէս որ բնակիչները կհա-
ւատեն, զիւր եւս ունեցած է երբեմն, իւր չորս
կողմը նաեւ քարուկրեայ պարիսպ, որոյ հիմունք ի
տեղիս տեղիս տակաւին կնշմարուին: Հայ բնակիչ-
ները ունին երկու եկեղեցի, յորոց մինն տղմազանդ
աղիւսով (ալիզով) շինած եւ փայտածածկ, իսկ
մյուսը քարուկրեայ վայելուչ զանգակատունով գերեզ-
մանատան վերայ կառուցած, երկուքն եւս Սուրբ
Աստուածածնի անունով: Գերեզմանատան եկեղեցին
ի վաղուց հետէ Հայ իշխանազն թումանեանց սեպ-
հական ծախքով շինուած է եւ շատ անգամ վերա-
նորոգուած, այս երկու եկեղեցեաց բոլոր զգեստուց,
զարդուց եւ անօթոց համար միշտ հոգացած են նոյն
բարեպաշտ իշխանները: Վրացիք եւս ունին երեք
եկեղեցի, յորոց մինն փայտաշէն, իսկ երկուքն քա-
րուկրեայ, որ որ կշարունակուի ժամերգութիւն,
նոյնպէս թումանեանց իշխանների ծախքով կառու-
ցած եւ զարդարած: Բաց յայսցանէ այս գիւղում
կայ նաեւ մի հոյակապ եւ մեծաշէն եկեղեցի (այ-
ժմ ամայի), չորս սեանց վերայ կառուցած խո-
րաններով եւ կիսաշէն գմբէթով երկուստան Առա-
քելոց անունով: Խորանների զխին կան ընդարձակ
պահարաններ: շինութիւնը շատ ամուր է: ունի իւր
չորս կողմը թշնամեաց առէն պատսպարաններ: ու-
նի երկու դռու, մին արեւմտեան, իսկ միւսը հիւսի-
սային կողմէն: եկեղեցւոյ սեղանը շինած է Յունա-
կան ձեւով: նորա ընդարձակ գաւիթը շրջապատած է
քարուկրեայ պարսպով եւ աշտարակներով: Այս եկե-
ղեցւոյ շինութեան մասին տեղական բնակիչները այս-
պէս կպատմեն աւանդութեամբ: Արեւոյ ոմն թու-

մանեանց ազդատոհմէն Քրիստափոր անունով՝ ունե-
լով բաւականին զուար գրամայ՝ հիմնարկած է նոյն
եկեղեցին: շինութիւնը տակաւին չվերջացած՝ Արե-
ղայն երազ կտեսնէ թէ՛ « այդ եկեղեցւոյ շինութիւնը
վերջացնելէն զինի պիտի մեռնիս. » ուստի մահուան
երկիւղէն շինութիւնը կերկարացնէ, եւ գմբէթը թող-
նելով բաց թերակատար՝ օծել կտայ եկեղեցին: Բայց
տակաւ ժամանակէն զինի կվախճանուի եւ կթաղուի
եկեղեցւոյ սեղանի տուփը, որոյ գերեզմանաքարի ար-
ժանադրութենէն կերելի որ հարկիւր քսան տարուայ
շինութիւն է Վրաց Հերակի թագաւորութեան ժա-
մանակը: այժմ կզտնուի թումանեանց Հայ իշխա-
նաց տիրապետութեան տակ: Այս գիւղը իւր շրջակայ
կալուածներով կպատկանի թումանեան իշխաննե-
րին: բաց յայսմանէ թէ եւ սորա ունին կալուածքներ
նաեւ Տփլիս եւ Գօրի քաղաքներում, Գարեջվար,
Ռեխայ, Ախալքալայ, Խանզակ, Կաւիսիսեւ եւ ու-
րիշ գիւղերում, բայց այս երեւելի իշխանական տոհ-
մի բնակութեան տեղը ի նախնեաց անտի եղած է այս
Խեթուրան գիւղը, իսկ այժմ սոցանից ոմանք Տփլիս
կընտրին եւ ոմանք այս գիւղը: Սորա Հայաստանի
Մամիկոնեանց նախարարազուն իշխանութեան հա-
րադատ շառաւիղներ են, որոց նախնիք Բագրատու-
նեաց տէրութեան կործանմանէն զինի դէպ ի Վրաս-
տան զաղթելով, իրենց կորովամտութեամբ եւ քաջա-
զործութեամբ Վրաց թագաւորների մօտ մեծամեծ
գերեր են խաղացել: միայն ցաւալի է որ նոցանից
ոմանք կրօնափոխութեամբ Յունաց եւ Ղատինաց
զաւանթութեան յարած են (զուցէ ժամանակի չար
արկածներէն հարկադրուած): Այժմ սոցա մէջ ե-
րեւելի կհամարուի ի Տփլիս Հայազն իշխան Գննե-
րալ Լէյտենանդ Խահակ թումանեանց, որոյ զինուո-
րական ծառայութեան յիսնամեայ Յորէլեանը ան-
ցեալ 1877 թուին Յուլիսի 27ին վայելուչ հանդիսիւ
կատարուել է Տփլիսում, եւ ինչպէս որ նոյն տար-
ւոյ Մեղուի 29 համարի մէջ հրատարակուած է, իշ-
խանն ստացած է նոյն հանդիսի օրը բարձրագոյն
պարգեւ Սպիտակ Արծուի շքանշանը: Սորա ցեղէն
եղած են մի քանի եպիսկոպոսներ զօր: թուման եւ
Բարսեղ անունով: թուման Մեքրիսեղէկ Կաթուղի-
կոսէն ձեռնադրուած լինելով, նորա կոնդակով վա-
րած է Վրաստանի վիճակաւոր առաջնորդի պաշտօ-
նը մինչեւ Ալ ու Սուրամը Հայոց Ռէ թուականին, եւ

ինչպէս որ կոնգրակներէն կերելի՝ սորա մեր մի քանի
Կաթողիկոսների հետ ունեցած են մտերմական հա-
ղորդակցութիւն, մանաւանդ Պարսից տէրութենէն
յառաջացած հարստահարութեանց ժամանակը: Այս
երեսեկի իշխանների Մամիկոնեանց հարազատ սե-
րունդէն վնելը կոստանդուպոլէս նոցա ազգաբանու-
թեան արծանը, զոր ստացած են 1842 թուականին
հոկտեմբերի 28ին Սուրբ Էջմիածնի բարձրագոյն խոր-
հրդարանի սուրբ ժողովոյ անդամներէն, հիմնած ի-
նելով Զարարիա Քանաբեղուոյ պատմագրութեան
վերայ: Ազգաբանութիւնը գրուած է մի ընդարձակ ու
զեղեցիկ մատյաղանի վերայ մարութիւն եւ պարզ վայել-
չպարտեանք, իւր չորս կողմը ունի ոսկեղօծ զիծեր,
եւ ի գլուխ նորին ծաղկեայ վայելուչ նկարչութիւն:
Ի ներքոյ նկարչութեան գրուած է Ե տառ. ի ներ-
քոյ տառիս ոսկեղարեկ ճամաւներով զարդարած
կնիք երջանկայիշատակ եփրեմ Կաթողիկոսի, կըն-
քոյ մէջ տեղը նկարած է Փրկչական պատկեր, իսկ
չորս կողմը եւ ի ներքուստ կնիքոյ ստորագրութիւն
նոյն հանգուցեալ Կաթողիկոսի: Ազգաբանութեան
արծանի վերջը կնքած եւ ստորագրած են հինգ Ար-
քեպիսկոպոսներ եւ երկու վարդապետներ:

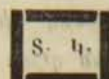
Աւտի ուղարկելով սորա հետ նոյն ազգաբանու-
թեան արծանէն օրինակած զաղտփար մի, խմբագ-
րութենէդ կնիքդ տեղի շնորհել «Արարտ» ամ-
սագրոյ էջերում ի վայելս բանասէր անձանց:

ՄԻՋՍԷՍ ԲԱՆԱՆԱՅ ՄԵՇՈՒՂԵԱՆՑ.

Ի 20 Յ--Է--Է 1878 --Դ

Ի Վ. Ե. Է.

Ահաւասիկ յիշեալ պատճէներ իբրեւ
Դ. Գ. Է. Է. կհրատարակեմք ստորեւ՝
առանց երբէք երաշխաւորելոյ սորա
վսեւրականութեան եւ առանց հետա-
զօտելոյ պատմական հանգամանաց որ-
չափ ստոյգ եւ հաւատարիմ լինելը:

(Պատճէն)

ԵՓՐԵՄ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԵՒ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԿ

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԱԹՈՌՈՅՆ ՍՐԲՈՑ ԷԶՄԻԱԾՆԻ.

« Վասն ազգաբանութեան երեսեկի իշխանական
տոհմի Հայոց, որը կոչին Թումանեանք, սերունդը նո-
ցա որը բնակեալ են ի Թիֆլիզ՝ ունենով զարծանա-
գրութիւնս ի նախնեաց հետէ՝ նովաւ որպէս ի պատ-
կերի սրկիք զբաշատոհմութիւնս ծնողաց եւ նախնեաց
իւրեանց զխելով, ներքին բերկրութեան հողոյ իւր-
եանց անդուստ սեպհականէին զյարմարադէպ իտկա-
կան պատճառս համաժայն հանճարաւոր ածացուածոց
իմաստնոյն առականց. Պսակ ծերաց որդիք որդոց
եւ պարծանք որդոց հարք իւրեանց, ԺԷ. 6: Ըստ
պատահմանց աշխարհի վտանգեալ այնմիկ արծանի
ազգաբանական նախնի գրութեան, յամի Տեառն
1791 ի 16 ն ամսեանն Օգոստոսի, հոշակաւոր ժա-
ռանդն կնիպական տոհմին Թումանեանց պայծառա-
փայլ կնիպը էգնատէ Դիւանն յատկապէս զխնդիր
մատուցեալ գրով առ հօրին Բարձրագոյն Արքադ-
նութիւն Տեառն Ղուկասու Վեհափառ Կաթողիկո-
սի ամենայն Հայոց եւ Ծայրագոյն Պատրիարքի Ա-
րարատեան Աթոռոյն Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի,
ընկալաւ նորապէս զարծան ազգաբանութեան խրոյ
հաստատեալ կարմրագեղ կնքով եւ ստորագրու-
թեամբ յիշեալ Պատրիարքին եւ բազմութեան ժողո-
վոյ Արքեպիսկոպոսաց Էջմիածնի: Բայց ի հանդիպման
զառնալուր զիպուածոյն յամի 1795, յամսեանն Սեպ-
տեմբերի մինչ իշխանութիւն Պարսից հղօրացեալ
յառաջեաց անեղ բազմութեամբ զօրաց եւ նուաճեալ
զանպատրաստ զօրութիւն արքայութեան Վրաց ան-
հնարին սրտմտութեամբ մատնեաց ի կորուստ զՏրի-
խիս քաղաքն առհասարակ հրով եւ սրով եւ զերու-
թեամբ, այն աբժան ազգաբանութեան նոցա եւս կո-
րեաւ զարծեալ: Եւ մինչդեռ չեւ էր ապրելոցն իծան-
րացասումն պատուհասէ անտի այր իւրաքանչիւր ըզ-
հարկաւորացն անձին հայնայնեալ զոգեպահիկն ըզ-
հող, վերաժամանեաց ի վերայ Աթոռոյն Արարա-
տեան տիեզերալուր տարաբախտ զիպուածն այն չա-
րաշուր, որ սկիզբն առեալ ի վախճանելոյ բազմա-

շահ կենացն Աստուած արեալ Նայրադոյն Պատրիար-
դի Արարատեան Աթոռոյն եւ ամենայն Հայոց Տեա-
ռըն Ղուկասու յամի 1799 ի 28 Դեկտեմբրի մինչեւ
ցժամանակ սրանչեկի այցելութեան Աստուծոյ, որ ա-
ղատեալ ի բանտէ՛ զերուծեան հզօր ձեռամբ եւ բար-
ժր բազկաւ իւրով բազմեցոյց ի զանոյս քահանայա-
պետութեան զբազմաչարչար նահատակ Կաթողիկո-
սոն ամենայն Հայոց Տէր Դանիէլ, յամի 1808 յամ-
սեանն Մայիսի 18 տեւեաց, երկարաց եւ ի միջոցի
այսբան հարուստ ժամանակաց օր բան զօր ամեաց
բարձրացաւ եւ ի վերջին թշուառութեան վիճակի
կացոյց զԱթոռն Արարատեան եւ զամենայն իսկ
զազգն Հայոց առ հասարակ: Իսկ զի կեանք ցանկալի
նահատակ Կաթողիկոսին եւս համառօտեցան, եւ
վերստին լռեալ զաղարեցան գործադրութիւնը հար-
կաւորացն բարեկարգութեանց Աթոռոյ եւ ազգի Հա-
յոց, յիշեալ պայծառ տոհմի ազգաբանութեան իղծն
եւս ի սիրտս իւրեանց միտն տպաւորեալ զաղալիւր
ապագործ: Այժմ ի հասանիլ ողորմութեան Տեառն
Աստուծոյ իրրեւ քանիցս զիր խնդրանաց զայր հա-
սանէր իպայազատ շառաւիղէ Թումանեանց հարա-
դատ սերնդոյ գերապանծ տոհմի Մամիկոնեանոյն քա-
ջազանց, ի պայծառ կնիազ Էգնատէ Դիւանէն Թու-
մանեանց, բազում հետեւողութեամբ որոնեալ գտաք
զհեղինակ ազգաբանութեան Թումանեանց զպատմա-
դրութիւնն Զաքարիայ Քանարեանցոյ՝ որ ընդ այլ ան-
ձիւ բազմութեան զրոց զբառանն Սրբոյ Արարա-
տեան Աթոռոյն Էջմիածնի անյայտացեալ, գտանիւր
խանկեան ուրեք, եւ արտադրեալ անգուստ զգրեալսն
վասն կորովի առն Բայինդուր անուն քաջաբազուկ
Թումանեան Մամիկոնեանց, շնորհեցաք յիշեալ կը-
նիազ Էգնատէ Դիւան Թումանեանց սիրեցելոյն մե-
րում ի պարծանս եւ ի մխիթարութիւն տան եւ բը-
նաւից ազգատոհմութեանց փառաւոր նախնեաց իւ-
րոց պանծալի ազգին Մամիկոնեանց, ունիլ միշտ
առ իւրեանս պարարիչ ոսկերաց առիթ փառաւոր,
ըստ վկայութեան իմաստնոյն: Որոյ բան պատմա-
ւեանն ահաւասիկ որպէս տեսանի զրեալ լինի զպս
օրինակ:

«Ռուստամ խանն, զոր զրեցաք յազգէ Բագ-
րատունեաց, զի յետ անկանելոյ թագաւորու-
թեան նոցա, եւ աւերման Անուոյ, մնացեալսն յազ-
գէն Բագրատունեաց զնայնն յաշխարհն Վրաց, եւ

յարեցան առ թագաւորս նոցա, եւ եղեն վերակա-
ցուր ամենայն գործոց աշխարհին Վրաց: Եւ յորժամ
վերացաւ թագաւորութիւնն Վրաց, անկաւ երկիրն ի
ձեռն Պարսից, եւ նորա ետուն իշխանութիւն աղղին
Բագրատունեաց տիրել ամենայն սահմանացն Վրաց:
Եւ սերեցան Բագրատունիքն որդւոց յորդիս մինչեւ
այս Ռուստամս՝ որ ծնաւ որդի մի ի Մարիամս յ կը-
նոջէ իւրոյ, որոյ անունն էր Ղաւարսափ, որ պահէր
զնա փախանակ իւր, լինիլ իշխօղ Վրաց: Եւ յաւուր
միում առեալ զորդի իւր բազում զօրօք, եւ զնացին
յորս էրէոց, ի տեղին որ ասի Ղարայեազ, որ է
սեւա դարուն: Եւ եղեւ զի զհետ եղին որսոյ, եւ ա-
մենեքեան փութային սպանանել զորսն: Եւ ի խուռն
արծակմանէ թուանբացն, հարին զորդի թագաւորին
զՂաւարսափն եւ սպանին: Եւ Ռուստամն երկեաւ
յինքենէ՝ փախեաւ եւ զնաց ի քաղաքն Թիֆլիզ, եւ
որար խնդիր սպանողաց որդւոյ իւրոյ, եւ ոչ կարա-
ցին իմանալ: Եւ ապա զատապարտեցին զերկու այր,
միոյն անուն Բայանդուր Հայ ի Մամիկոնեան ազգէ
որ ասնն Թումանեցի, եւ միւսոյն անուն Շիուշ Վը-
րացի, ազգաւ Բարաթեցի: Զտոռա զատապարտեցին
եթէ զուր էիր մերձ նմա յորժամ սպանին զնա, կամ
զիտէր զուր զսպանող նորա, եւ կամ զուր էր սպա-
նեալ: Եւ բարձրացաւ բարբառս այս. Հայրն ասէին
Վրացին է սպանեալ. եւ Վրացիքն ասէին Հայն: Եւ
ապա ասային տաճարեկի, այս ինքն զատապարտեաւ
մենամարտիլ, ով որ յաղթի՝ նա է սպանեալ զորդի
թագաւորին: Եւ հաստատեցաւ բանս այս ի մէջ նո-
ցա, զի ելանիցեն երկուքն միայն: Եւ կազմեցին
զինքեանս, զիեցան զղեւտ պատերազմի, եւ զինե-
ցան զինուր, համրութեցին զծուկ թագաւորին եւ
անցին յայն կողմն Կուր գետոյն, յարեւելից կոյս
քաղաքին: Իսկ ազգն Վրաց ճրարարակաւ խրատե-
տուն երկուցունցն, թէ յորժամ յապարէզն մտանէք՝
մի մարտնչիք յառաջադոյն, այլ արշաւեցուցէք զի-
րիվարսն այսր եւ անոր, թերեւս ողորմեցի թագա-
ւորն, եւ ոչ թողու պատերազմիլ: Զայս խրատս ճըշ-
մարիտ իմացաւ Բայանդուրն: Իսկ ազգն Վրաց
զաղտնի խրատ ետուն Շիուշին թէ զուր փոքրահա-
սակ ես եւ անդօր, եւ Բայանդուրն յաղթամարտիլ է
եւ զօրեղ, զու ոչ կարեւ զիմամարտիլ ընդ ն՛: Այլ
յորժամ նա խաղս առնէ երկվարան,

հարկանել զնա նիդակաւոյ. »

